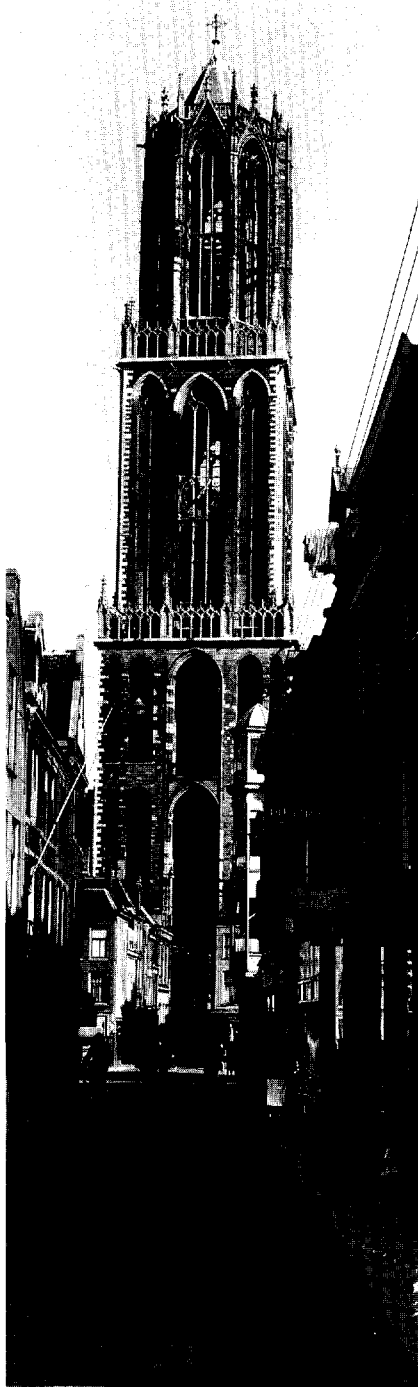

Wat kan architectuur in de middeleeuwen betekenen?

Naar aanleiding van A.J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel.*

Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht, Zutphen 1992

Kees van der Ploeg

1. Utrecht, Domtoren (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1957).

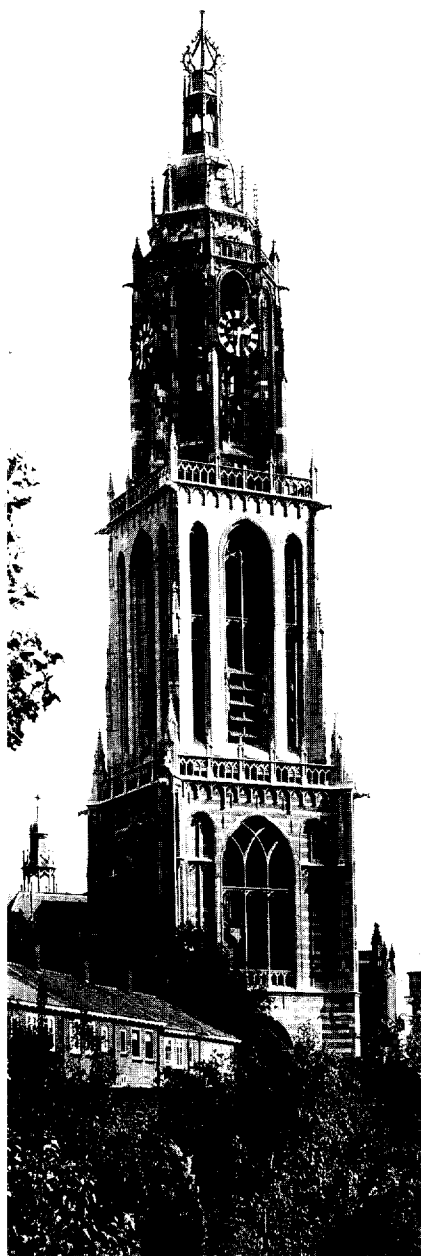
Het spel met toren en kapel is de schriftelijke neerslag van Aart Mekking's inaugurele rede als hoogleraar in de architectuurgeschiedenis te Leiden. Zoals dat van oraties kan worden verwacht, heeft zo'n academische rede enigszins het karakter van een beginselverklaring. In dit geval is dat beginsel de architectuur-iconologie, waarin de zinnebeeldige betekenis van gebouwen, onderdelen van gebouwen en architectonische motieven centraal staat. Mekking heeft zich gedurende de afgelopen vijftien jaar in een reeks van publicaties als een overtuigd aanhanger van deze richting doen kennen.¹ De aanhangers van de architectuur-iconologie zijn steeds hoofdzakelijk te vinden geweest in het Duitstalige gebied. Vooral daar immers bestond een sterke traditie van *Geistesgeschichte* waar deze architectuurhistorische benadering goed bij aansloot. In de Angelsaksische wereld daarentegen heeft men deze vorm van iconologie van het begin af aan met nogal wat scepsis bejegend. De beide ambitieuze studies van Smith over architectuur-iconologische onderwerpen vormen een uitzondering op deze situatie.² Dat valt des te meer op, omdat de zo sterk verwante benadering van Erwin Panofsky ten aanzien van de beeldende kunst juist in de Verenigde Staten veel weerklank heeft gevonden.

Het is interessant dat Mekking de mogelijkheden van de architectuur-iconologie beproeft op de gotische architectuur. Verreweg de meeste van dergelijke studies hebben betrekking op romaanse bouwwerken. Ook Günter Bandmann, die als de eigenlijke grondvester van deze architectuurhistorische richting kan worden beschouwd, beperkte zich voornamelijk tot het romaans. Dat is wat verwonderlijk omdat het verschil tussen romaans en gotisch vooral een modern kunsthistorisch onderscheid is, dat natuurlijk wel correspondeert met iets in de werkelijkheid, maar niet op zo'n manier dat deze verschillen toen op vergelijkbare wijze werden ervaren. In elk geval weerspiegelen ze niet een zo diepgaande culturele omslag dat daarmee ook de architectuur-allegorese uit de tijd zou zijn geraakt. Het meest invloedrijke werk op dit gebied, Durandus' *Rationale divinatorum officiorum*, waarin een heel hoofdstuk is gewijd aan de symbolische verklaring van het kerkgebouw met al zijn onderdelen, dateert zelfs uit het laatste kwart van de dertiende eeuw.³ Bandmann

tracht deze moeilijkheid op te lossen door voor de periode vanaf de dertiende eeuw een verlies aan symbolische betekenis in de architectuur aan te nemen ten gunste van zuiver formele eigenschappen, hetgeen weer het gevolg zou zijn van het belangrijker worden van de bouwloods ten koste van de invloed van de opdrachtgever.⁴

Het probleem lijkt mij eerder te zijn dat Bandmann vooral 'losse' vormen van een interpretatie voorziet, wat bij romaanse kerken met hun 'additieve' opbouw gemakkelijker is dan bij gotische, die zich door hun 'synthetische' vormen en gecompliceerde, samenhangende constructie bezwaarlijker laten ontleden in afzonderlijke betekenisdragers. Hans Sedlmayr komt de verdienste toe dit verschil te hebben onderkend. In zijn boek over de gotische kathedraal, dat ondanks de vele kritiek die het heeft opgeroepen, een zekere klassieke status geniet, heeft hij gepoogd aan de samenhang van de architectuur recht te doen door het reconstrueren van een algeheel programma dat aan de gotische kathedraal ten grondslag zou liggen: de kathedraal als afbeelding van het Hemelse Jeruzalem.⁵ Dit programma was anderzijds ook weer niet zo dwingend dat daar niet voortdurend van afgeweken kon worden, zoals de bouwgeschiedenis van de meeste gotische kathedralen afdoende laat zien.

Naar mijn mening speelt de ontwikkeling van de bouwloods echter wel degelijk ook een rol, zij het op een wat andere wijze dan Bandmann dacht. Om te beginnen zou ik liever van 'bouwbedrijf' dan van 'bouwloods' spreken: alleen de grote kathedralen kenden zo'n organisatie, terwijl de veranderingen voor het bouwen als geheel gelden. In de dertiende eeuw ondergaat het bouwbedrijf een schaalvergroting in twee betekenissen: kwantitatief door het grote aantal bouwwerken dat wordt opgericht, kwalitatief door de toenemende gecompliceerdheid van de architectuur: het technisch inzicht dan ten grondslag ligt aan de kathedraal van Chartres, is verfijnder dan dat waarmee de Dom in Spiers werd gebouwd. Door deze schaalvergroting ontstaat er een zekere standaardisering en specialisering.⁶ Deze ontwikkeling komt het duidelijkst tot uiting in de bouwloods, waarin verschillende ambachtslieden op een efficiënte wijze samenwerken onder leiding van de architect.⁷ De bouwloods is evenwel niet onmisbaar in dit proces, zoals blijkt uit de grote bouwactiviteit in

2. Rhenen, St. Cuneratoren (foto: RDMZ, 1974).

de vijftiende eeuw in de Nederlanden, waar maar weinig bouwloodsen voorkomen.⁸ Wel wordt door deze veranderingen het rechtstreeks ingrijpen van de bouwheer in de vormgeving van het gebouw bemoeilijkt, anders gezegd: het bouwen wordt een te gecompliceerde aangelegenheid voor gedetailleerde bemoeienis van de opdrachtgever. Verder lijkt het zo te zijn dat er zich door de eigen dynamiek van het bouwbedrijf een rijk vormenrepertoire ontwikkelt, dat in elk geval beduidend minder dan in de vroege middeleeuwen – dus ten tijde van het romaans – zinnebeeldig kan worden geïdentificeerd.

maar veeleer puur architectonisch middel is. Het is deze zelfde ontwikkeling waardoor ook het beroep van architect sterk aan belang wint en bijgevolg diens sociale status toeneemt.⁹ Wat in de vroege middeleeuwen door het gebouw zelf kon worden uitgedrukt, lijkt nu te zijn verschoven naar de decoratieprogramma's in beeldhouwwerk, gebrandschilderd glas en muurschilderingen. Daarop kan de opdrachtgever gemakkelijker een grote invloed uitoefenen. Men zou, ietwat schematiserend, kunnen zeggen dat de iconografie van de architectuur meer en meer wijkt voor die van de beeldende kunst. Natuurlijk komen er ook in het romaans decoratieprogramma's voor aan portalen en kapitelen, maar deze zijn vooral in Frankrijk te vinden, terwijl Bandmann zich, zeker wat betreft de twaalfde eeuw, wanneer de romaanse sculptuur opbloeit, in hoofdzaak richt op het Duitse rijk.

De huiver die onder architectuur-iconologen lijkt te bestaan om zich ook met latere perioden dan het romaans bezig te houden, heeft Aart Mekking er niet van weerhouden om in zijn oratie aandacht te vragen voor een gotisch bouwwerk, en wel de Domtoren van Utrecht. Overeenkomstig het architectuur-iconologische uitgangspunt gaat het hem niet zozeer om zaken als datering en stilistische eigenaardigheden, maar om het gebouw als drager van betekenis. Desondanks zijn de stilistische aspecten niet geheel zonder belang, want die stellen de auteur in staat om een hele groep verwante torens samen te stellen. Deze worden vervolgens ook in hun betekenis van de Domtoren afhankelijk gemaakt. In Mekking's opvatting is de betekenis van de Utrechtse toren tweeledig: enerzijds als wereldlijk *Hoheitszeichen* – symbool van de bisschop als landsheer, anderzijds als een religieus teken van de gelovigen van het diocees op weg naar het Hemels Jeruzalem onder leiding van hun herder, de bisschop. Deze tweede betekenis speelt verder een geringe rol bij de interpretatie van de torens die van de Dom zijn afgeleid.

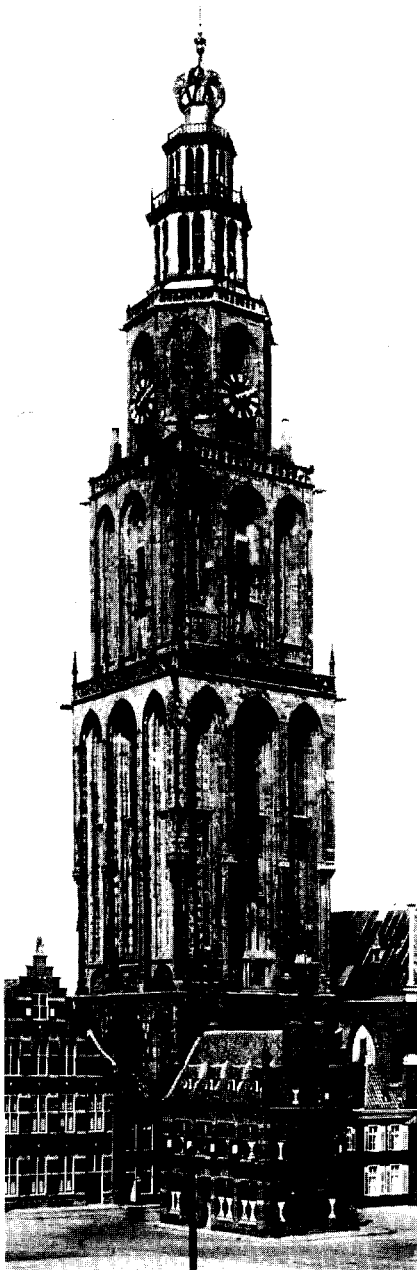
Voor beide uitleggingen, de wereldlijke en de religieuze, geldt echter: hoe stelt men vast dat de toren werkelijk deze denkbeelden belichaamt? Gewoonlijk ontbreken rechtstreekse bronnen, al was het maar omdat wij vaak dingen willen weten over de middeleeuwen, die toen volstrekt vanzelfsprekend waren, en dus geen vermelding behoeft. Met evenveel recht kan men echter aanvoeren dat wij vanuit onze moderne vraagstelling geïnteresseerd zijn in zaken, die toen mogelijk helemaal niet aan de orde waren, en dus evenmin vermelding vonden. Beide redeneringen laten zich op de symboliek van de architectuur toepassen. Met andere woorden: waar het gevaar van over-interpretatie bestaat, is ook het gevaar van onder-interpretatie niet denkbeeldig.

Juist bij architectuur, die niet een afbeelding geeft zoals een portaaltympanon of een altaarstuk dat doen, is het symbolisch ver-

band tussen wat we zien en wat er mogelijk mee bedoeld wordt, beduidend indirecter dan bij de beeldende kunst. Dat betekent dat er ook in de tijd zelf al een verhoudingsgewijs groot abstractievermogen nodig moet zijn geweest om zuiver architectonische symboliek te begrijpen. Dat roept de vraag op voor wie deze bestemd was; in elk geval een beperktere kring dan waartoe geschilderde of gebeeldhouwde voorstellingen uit de heilsgeschiedenis zich richten. Waar beeldende kunst aan een architectonisch element wordt toegevoegd, wordt de toegankelijkheid groter: een middeleeuwse geestelijke, geverseerd als hij was in de allegorische beschouwing, zal van elk kerkportaal in gedachten de verbinding hebben kunnen leggen naar de tekst 'Ego sum ostium: per me si quis introiret salvabitur' ('Ik ben de deur: zo iemand door Mij binnentreedt, zal hij veilig zijn'; Joh. 10, 9). Of hij dat ook werkelijk deed, laat zich natuurlijk niet vaststellen, maar het is wel duidelijk dat eerst wanneer er een Christusfiguur tegen de middenstil is aangebracht, deze verwijzing expliciet wordt gemaakt.¹⁰ Op zoek naar symboliek in de architectuur zullen we daarom vaak op indirecte aanwijzingen moeten afgaan, die in hun onderlinge samenhang tot een bepaalde interpretatie leiden, of deze tenminste aannemelijk maken.

De tweevoudige betekenis van de Utrechtse toren, die voor het vervolg van Mekking's betoog van zoveel gewicht is, wordt ons wel erg kort als een min of meer vaststaand feit meegedeeld. De beknoptheid waartoe een oratie dwingt, zal hieraan wel debet zijn. Voor nadere gegevens wordt verwezen naar een eerder gepubliceerd artikel.¹¹ Daarom zal ik eerst op dat artikel nader ingaan. Dat, zoals Mekking daarin betoogt, deze uitzonderlijk grote toren als teken van landsheerlijke macht moet worden verstaan, is niet onaanneemelijk, ook al komt lang niet ieder element uit Mekking's argumentatie mij even overtuigend voor. Zo speelt de afbeelding van de romaanse kathedraal op een zegel van de provisors van de Dom uit 1292 een rol bij zijn reconstructie van de voorgeschiedenis van de huidige toren.¹² Ik vraag mij echter af of er aan zo'n weinig precieze en ongedetailleerde voorstelling wel conclusies zijn te verbinden.¹³

Ik heb er echter vooral moeite mee om, zoals Mekking doet, de toren op te vatten als symbool van het Hemels Jeruzalem. Wanneer bij de afbeelding van de toren op het 'Lam Gods' in Gent bespreekt, is deze interpretatie wel overtuigend, vooral door de iconografische samenhang van het altaarstuk.¹⁴ Ook de veronderstelling dat Jodocus Vijd, de opdrachtgever van het retabel, de Domtoren aan het kort tevoren voltooide altaarstuk liet toevoegen als herinnering aan zijn lidmaatschap van een Gentse diplomatieke missie naar Utrecht in opdracht van Philips de Goede, lijkt mij, hoewel onbewijsbaar, aannemelijk.¹⁵ Vervolgens is het echter van een andere orde om nu ook de toren zelf, zoals die in

3. Groningen, Martinitoren (foto: RDMZ, 1930).

Utrecht staat, als een symbool van het Hemels Jeruzalem te zien. Dit overtuigt te minder daar eerst omstandig is betoogd dat althans de onderste geleding met de bisschoppelijke Michaëlskapel uitdrukking geeft aan de wereldlijke aspiraties van de bisschop.¹⁶ Over de tweede geleding met de klokken wordt niets symbolisch meegeëld, als ging het om een betekenis-neutrale overgangszone naar het achtkant. Dit laatste gedeelte verwijst voor Mekking naar het Hemels Jeruzalem.¹⁷ De achtkantige grondslag van de lantaarn en de aanwijzingen dat deze oorspronkelijk

wit geschilderd was, worden als argumenten aangevoerd. Ook al was wit de kleur die bij uitstek naar de hemel verwees, niet alles wat wit was, was met die intentie zo geschilderd. Hetzelfde geldt voor het achtkant: ook al is er een symbolische relatie tussen achtkant en eindtijd, dan betekent dit nog niet dat elke achtkantige vorm in de architectuur inderdaad die verwijzing in zich droeg. Eerst in hun samenhang zouden beide elementen in deze richting kunnen wijzen, maar ook dan lijkt het mij nog verre van zeker. Wat dat wit betreft: het achtkant van de Sint-Janskerk in Maastricht, dat door Mekking uit de Domtoren wordt afgeleid, was rood geschilderd.¹⁸ Hoewel het ook in Maastricht om een achtkant gaat, lijkt hier echter de kleur een verwijzing naar het Hemels Jeruzalem uit te sluiten. Of kan alleen de toren van een bisschopskerk deze iconologische implicatie hebben?

Mekking voert ter adstructie van zijn interpretatie van de Utrechtse lantaarn de toren van het Münster in Freiburg aan. Mijs inziens gaat deze vergelijking echter enigszins mank. Waar het de zuiver formele aspecten betreft, kan een zekere verwantschap niet worden ontkend, wanneer we ons Haakma Wagenaar's reconstructieopgave van het oorspronkelijke ontwerp van de Domtoren met hoektorentjes en een opengewerkte stenen spits voor ogen halen, maar deze reconstructie is rijkelijk speculatief.¹⁹ Er is, voorzover ik weet, ook niets bekend van een bijzondere relatie tussen beide steden, die een en ander geloofwaardiger zou maken. Mekking vermeldt verder de engelen op de Freiburgse toren, die kunnen worden opgevat als een toespeeling op het Hemels Jeruzalem.²⁰ Weliswaar zegt hij erbij dat deze verwijzing op een heel andere manier plaats vindt dan in het geval van Utrecht, waar engelen ontbreken, maar dan is het ook van tweeën één: of de Freiburgse engelen hebben niets met Utrecht te maken, en hoeven bijgevolg hier niet te worden vermeld, of ze versterken de symbolische interpretatie van het Utrechts achtkant wel degelijk, maar dan heeft het eerder gemaakte methodische voorbehoud geen enkele zin meer.

De beide betekenisaspecten van de Domtoren zijn mijns inziens ook wat ongelijksoortig. De symboliek van de onderbouw wordt bepaald door de zeer tijdgebonden omstandigheden waarin de bisschop zijn macht wil laten gelden, het zinnebeeldig gehalte van de lantaarn is daarentegen van een zeer algemeen en tijdloos, want transcendent karakter. Een opbouw in drie geledingen, waarvan de bovenste als achthoekige lantaarn is opengewerkt, is echter een tamelijk gebruikelijke opzet voor grote torens, die niet noodzakelijkerwijs een symbolische betekenis heeft, laat staan met het oog daarop is ontworpen; het gebeurde immers vaak genoeg dat pas later een bepaalde betekenis aan een bouwwerk werd gehecht, die bij de bouwers zelf in het geheel niet voorzat.²¹ Daar komt bij dat een achtkantige lantaarn een motief is dat zo vaak en gedurende een

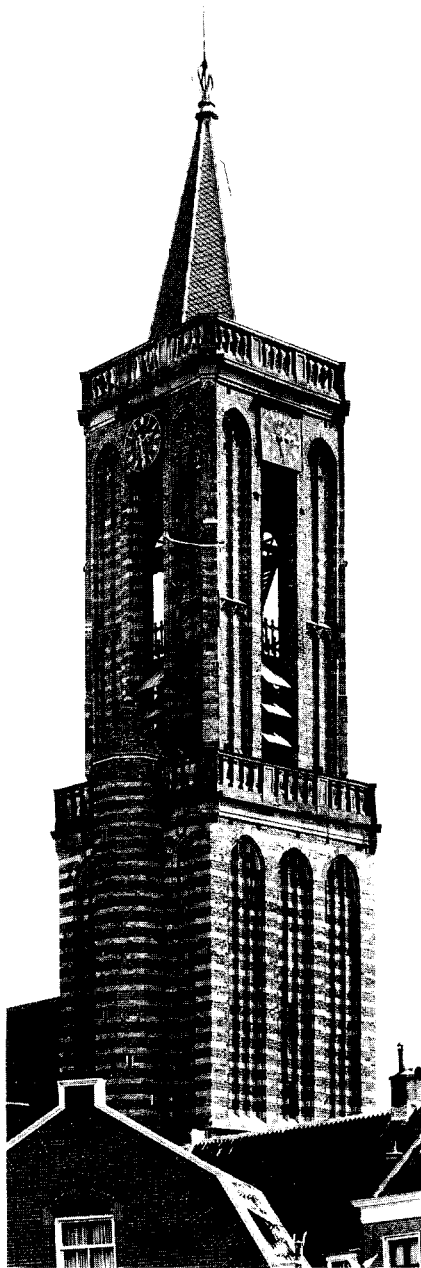
zo lange periode over een zo uitgestrekt gebied werd gebruikt dat deze vorm mijns inziens vooral als een architectonische formule zonder meer kan worden beschouwd.

Vervolgens rijst de vraag of nu ook de navolgingen van de Domtoren, waarover de oratie gaat, in hun lantaarn datzelfde zinnebeeld dragen. In het geval van de Onze-Lieve-Vrouwetoren in Amersfoort roept dat nog een bijzonder probleem op vanwege de overlevering waarin het bovendeel van deze toren wordt gezien als een uitbeelding van Maria met het Kind (p. 7 e.v.). Dit is temeer een moeilijkheid, aangezien de auteur deze interpretatie niet als *post festum* lijkt te beschouwen, maar als een idee dat van meet af aan met de toren was verbonden. Verder kan voor de geheel vierkante dorpstorens in het Sticht, die de Dom volgen, de symboliek van het Hemels Jeruzalem al helemaal niet meer in aanmerking komen.

Dit alles betekent niet dat er in het geheel geen sprake zou kunnen zijn van een verwijzing naar het Hemels Jeruzalem, maar zo die inderdaad aanwezig is, lijkt mij die eerder betrekking te hebben op het kerkgebouw zelf; de liturgie van de kerkwijding geeft daartoe ook alle aanleiding.²² Dan gaat het echter om 'immanente symboliek', die niet zozeer van de vorm afhankelijk is, maar met de functie van het gebouw zelf gegeven is. Uiteraard is deze soort van symboliek vager dan een zinnebeeldige strekking die rechtstreeks in de architectonische vorm tot uiting komt. Daarom is immanente symboliek ook moeilijker aannemelijk te maken, laat staan te bewijzen.

Deze uitweiding was nodig omdat de oratie van Mekking voor een belangrijk deel rust op het postulaat van deze dubbele betekenis van de Domtoren: heersersteken en zinnebeeld van het Hemels Jeruzalem. Het zal duidelijk zijn dat wanneer dit uitgangspunt al niet geheel overtuigend is, het daarop gebaseerde vervolg dat ook niet is. De oorzaak daarvan lijkt mij hierin te liggen dat de fundamentele vraag die aan alles vooraf zou moeten gaan, niet gesteld wordt, namelijk of zulke specifieke politieke omstandigheden als waarop Mekking doelt, in architectonische symbolen op een effectieve wijze kunnen worden uitgedrukt, dat wil zeggen zodanig dat ze voor de goede verstaander ook inderdaad verstaanbaar zijn.

Dit probleem kan goed worden gedemonstreerd aan de hand van de Amersfoortse toren (p. 13). Mede op gezag van Durandus' *Rationale* komt Mekking tot de conclusie dat hier de 'Toren van David' is nagebouwd – op zichzelf een nogal gewaagde formulering, want er is slechts in overdrachtelijke zin van zo'n toren sprake in het Hooglied van Salomo, waarop Durandus' symbolische verklaring berust. De *pointe* zit hem in het feit dat de Utrechtse bisschop die voor deze toren verantwoordelijk was, David heette. Dat kan echter nauwelijks voldoende heten om aan te nemen dat de toren inderdaad geacht werd deze aan het Hooglied ontleende gedachte uit te drukken. Boven-

4. Loenen a/d Vecht, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1953).

dien is dan de Domtoren in de bisschopsstad zelf gedurende het episcopaat van David van Bourgondië natuurlijk evenzeer 'Toren van David'. Bij de behandeling van de Maastrichtse toren identificeert Mekking het Utrechtse achtkant dan ook rechtstreeks met deze bisschop (p. 36). Dat de bisschop de toren aan het Utrechtse kapittel en de stad 'ontnam' om deze aan Amersfoort te geven (p. 5), lijkt mij een ongelukkige formulering: niet alleen bleef de toren gewoon in Utrecht staan, maar de Utrechtse toren wordt door Mekking zelfs gezien als het teken bij uitstek van de bisschop.²³ Als dat zo is, dan zou het wel heel onbegrijpelijk zijn

dat de bisschop dit symbool verzwakte door elders een andere bisschoppelijke toren te stichten, juist op een moment dat hij dat teken in Utrecht zo nodig had.

Mekking verzwakt zijn argumentatie verder door de toren in Amersfoort op grond van de allegorische exegese, zoals die in de middeleeuwen op het Hooglied werd toegepast, een concrete politieke betekenis te geven. Mij lijkt het althans heel onwaarschijnlijk dat men de toren vanuit deze allegorese opvatte als gericht tegen de stad Utrecht, die David niet als bisschop wenste te erkennen. Op grond van een andere passage uit het Hooglied zou Utrecht dan als de stad van het kwaad, Damascus, moeten worden gezien tegenover Amersfoort als Jeruzalem. Het daarbij aangevoerde weerbare karakter van de Onze-Lieve-Vrouwetoren ontgaat mij ten enenmale: zo'n gesloten plint is heel gebruikelijk (men hoeft maar naar de naastgelegen afbeelding van de Lebuïnustoren in Deventer te kijken), en bovendien komt die plint niet alleen aan de naar Utrecht gerichte zijde voor, maar aan drie zijden.²⁴ Zou de toren er anders hebben uitgezien als de kapel waaraan hij werd toegevoegd toevallig aan de oostzijde, dus aan de Gelderse kant van de stad had gestaan?

In zijn rede veronderstelt Mekking dat de Stichtse torens uit de vijftiende eeuw vooral bedoeld waren om tegenover de Hollandse graaf de gebiedsaanspraken van de bisschop te markeren. Dat zou dan ook verklaren waarom ze volgens Mekking gereduceerde navolgingen in baksteen van de Domtoren zijn. De vraag is echter of men de torens indertijd ook als typerend voor Utrecht heeft herkend, en zo ja of men er dan ook een politieke betekenis aan heeft gegeven. Ik ben daar niet zo zeker van, want het zou betekenen dat ook stilistische kenmerken betekenisdragers kunnen zijn. Worden hier evenwel geen moderne architectuurhistorische verfijningen anachronistisch geprojecteerd in het verleden? In dit verband mag herinnerd worden aan het grote gemak waarmee in de middeleeuwen al een enkel karakteristiek aspect volstond om een bouwwerk aan te merken als een kopie van een ander gebouw, dat dan echter wel, zoals de Grafkerk in Jeruzalem, een bijzonder eerbiedwaardige status moest hebben.²⁵

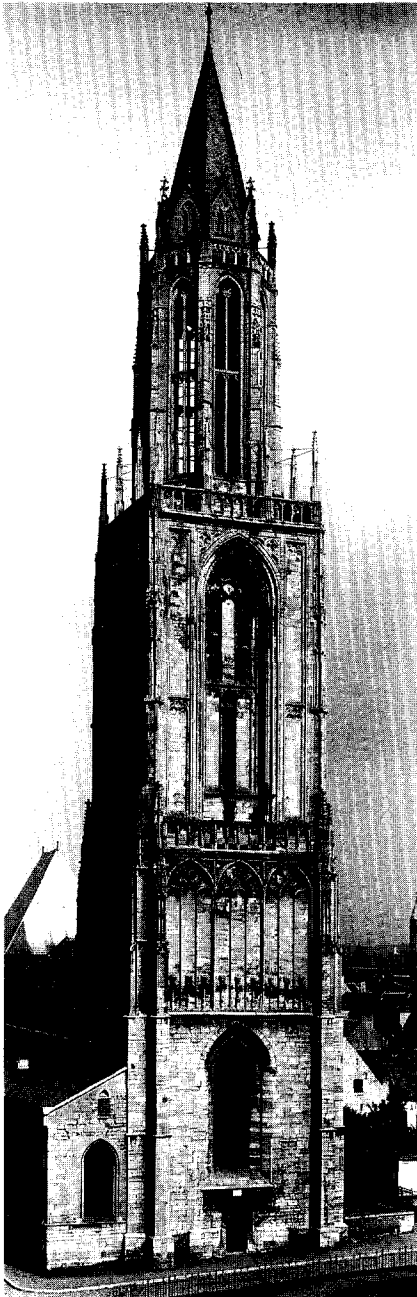
Een grote aarzeling heb ik ook waar Mekking in zijn oratie de mogelijkheid oppert dat de interpretatie van de Utrechtse stadsplattegrond als harp van David teruggaat op de 'zelf-allegoriserende' van David van Bourgondië (p. 38, noot 25). Nog afgezien van de vraag of een achttiende-eeuwse bron wel zo'n sterk argument is voor een opvatting die in de vijftiende eeuw zou hebben bestaan, is er het meer principiële probleem of men toen een plattegrond, aangenomen dat die al bestond, wel op een dergelijke abstract-allegoriserende wijze zou lezen. Mij lijkt dit eerder typerend voor een humanistisch klimaat, waar men immers verzot was op zo ingewikkeld mogelijke symboolconstructies. Bovendien gaat de Nederlandse cartografische traditie niet verder terug dan

de vroege zestiende eeuw.²⁶ Mekking vermeldt verder dat door de grootscheepse vervening in het Sticht de grenzen met het Hollandse Gooi onduidelijk waren geworden (p. 14). Zou het niet zo kunnen zijn dat men ondermeer dankzij deze verveningen tot een welvaart geraakte die op verschillende plaatsen de bouw van rijzige torens mogelijk maakte? Zonder dat ze uitdrukkelijk als grensmarkering waren gebouwd, zoals de auteur veronderstelt, kunnen de torens, toen ze er eenmaal stonden, dat natuurlijk wel zijn geworden.

Binnen de Utrechtse torengroep zijn er trouwens nogal opvallende verschillen. De toren van Loenen met zijn door transen duidelijk gescheiden geledingen komt beduidend dichter bij de vormen van de Domtoren dan de veel eenvoudiger romp van de toren in Nieuw-Loosdrecht, die enkel door waterlijsten is onderverdeeld en in de tweede geleding slechts met twee spaarnissen aan elke zijde versierd. Het zijn echter juist deze twee torens die door Mekking met enige nadruk worden vermeld, aangezien het helemaal niet zeker was dat deze plaatsen tot het gebied van de bisschop behoorden, zodat een Utrechts teken daar inderdaad nogal provocerend zou zijn. De gebezigde term 'bisschoppelijke torens' (p. 16) is bovendien vaag: wordt bedoeld dat de torens op initiatief van de bisschop zijn gesticht en door hem gefinancierd, of is het slechts een aanduiding voor de uiterlijke overeenkomst met de Domtoren, de bisschoppelijke toren bij uitstek?

Wat het Gooi betreft, lijkt het mij dat men op grond van de uiterlijke overeenkomsten net zo goed kan verdedigen dat bijvoorbeeld de toren van Eemnes-Binnen door de Domtoren is beïnvloed als dat het om een variant gaat van het Noordhollandse torentype, waarvan een mooi voorbeeld is te vinden in het nabije Naarden, dat nooit tot Utrecht heeft behoord. Men kan weliswaar aanvoeren dat de historische omstandigheden veeleer naar Utrecht dan naar Naarden wijzen, maar daarmee wordt een vermeende stilistische verwantschap er nog niet waarschijnlijker op. Dit alles laat onverlet dat Mekking gelijk heeft wanneer hij erop wijst dat torens een belangrijke rol speelden als oriëntatiepunten bij het bepalen van grenzen, maar daarvoor is het niet nodig dat ze op welke andere toren dan ook lijken.

Zo valt op bijna iedere paragraaf, hoe scherpzinnig de bewijsvoering op het eerste gezicht ook mag lijken, bij nader inzien wel het een en ander af te dingen. De Cuneratoren in Rhenen wordt terecht de laatste grote navolging van de Domtoren genoemd (p. 17). Het door de auteur genoemde argument van de bewuste concurrentie met de bedevaartsplaats Amersfoort laat ik daarbij voor wat het is: er zijn in de omtrek genoeg andere imposante torens zonder dat er van een bedevaartcentrum sprake is, onder meer in Zaltbommel en Arnhem. Wel staat het buiten kijf dat Rhenen in de late middeleeuwen een populaire bedevaartplaats was, en dat de inkomsten navenant waren. Dat

5. Maastricht, toren St. Janskerk (foto: RDMZ, 1916).

alleen lijkt mij al een afdoende verklaring voor de bouw van zo'n indrukwekkende toren, en ook hier geldt dat Utrecht het meest gereede voorbeeld leverde.

Bij een nauwkeurige beschouwing vallen er echter ook Nederrijnse kenmerken aan de toren van Rhenen te ontdekken. Zo wordt het portaal, dat door een middenstijl in tweeën is gedeeld, met het venster daarboven in een diepe nis gevat. Van deze en de meeste andere nissen hebben de dagkanalen een typisch Nederrijns hofprofiel. De benedenverdieping wordt verder begeleid door overhoekse steunberen, weliswaar niet zo prominent als bijvoorbeeld in Zaltbom-

mel, maar onmiskenbaar verwant aan het Nederrijnse schema.²⁷ Het lijkt mij daarom dat er niet zozeer sprake is van een bewuste verwijzing met politieke oogmerken, maar dat het veeleer gaat om een versmelting van het oudere Utrechtse type met het vormenrepertoire dat rond 1500 in de Nederrijnse gotiek in zwang was.²⁸ Met andere woorden: in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk. Of de bisschop de bouwheer is geweest, en dus uiteindelijk het laatste woord heeft gehad, valt bovendien te betwijfelen: de Cunerakerk behoorde aan de Duitse orde.²⁹ Een wel nooit te beantwoorden vraag daarbij is hoe sterk de opdrachtgever zich met het architectonische aspect heeft willen bemoeien. Mekking gaat er in al deze gevallen vanuit dat de bisschop dat inderdaad deed, zonder dat hij de mogelijke behoefte bij de bouwheer aan een krachtige symboliek afweegt tegen de eigen dynamiek van het bouwvak, zoals die hierboven ter sprake werd gebracht. Hierdoor is er in zijn betoog nauwelijks plaats voor nuancering van de eventuele bisschoppelijke bemoeienis. Mijns inziens is hier een veel grotere terughoudendheid geboden. Dat is natuurlijk teleurstellend voor wie meer wil dan het dateren van gebouwen en hun onderdelen, het traceren van verwantschappen en het reconstrueren van bouwfasen.³⁰ Niettemin vrees ik dat de beschikbare gegevens vaak redelijkerwijs niet veel meer toelaten dan dit, hoe armzalig positivistisch sommigen dat ook mogen vinden.

Mijn probleem met Mekking's benadering is verder dat er twee verschillende manieren van reageren door elkaar worden gehaald: de ene is die van de directe reactie op een bepaalde politieke ontwikkeling, de andere is de verwerking daarvan op symbolische wijze – symbolisch hier opgevat in de zin van Cassirer, die de gehele relatie van de mens met de hem omringende wereld beschouwt als opgebouwd uit symbolen.³¹ Natuurlijk hebben beide soorten reacties met elkaar te maken, maar het gaat niet aan ze gelijk te stellen: ook in de middeleeuwen, zo mogen we aannemen, bestond al het besef dat je beter kon trachten een eerzuchtige veroveraar als Karel de Stoute met legers in toom te houden dan door het bouwen van torens.

De auteur lijkt de middeleeuwen op te vatten als een grote verzameling symbolische tekens. De vraag is of, om een woord van Lucien Febvre te gebruiken, de 'outillage mental' van de middeleeuwse mens zo'n opvatting wel toelaat: door Mekking's doorredeneren op de door hemzelf uitgezette symbolische weg, wordt de middeleeuwer een logische standvastigheid opgedrongen, die mij te modern aandoet voor deze periode. Hui-zinga heeft er indertijd op gewezen dat in de middeleeuwen het concrete gedrag zonder verband met de aangehangen denkbeelden kan zijn, ja zelfs ermee in tegenspraak. Hij spreekt in dit verband van 'verschillende lagen van denkbeelden', die onderling tegenstrijdig kunnen zijn.³²

Mekking's neiging om gedragingen met elkaar in overeenstemming te brengen, blijkt uit zijn behandeling van de Groningse Martinitoren, waarmee in 1469 werd begonnen. Hij ziet dit bouwwerk als een teken van een tijdelijk verbond tussen deze stad en de Utrechtse bisschop (p. 14). Dat nu lijkt mij heel onwaarschijnlijk. Als er één constante is geweest in de Groningse politiek, dan is dat wel het streven zich te ontworstelen aan de invloed van de landsheer, namelijk deze zelfde bisschop.³³ Dat is al in een zo vroeg stadium gebeurd dat Groningen – met Utrecht – tot de weinige Nederlandse steden behoorde die het zonder formele stadsrechten konden stellen: de status als stad was al voldoende verzekerd.

Dit alles betekent echter geenszins dat ik de invloed van de Domtoren op de vormgeving van de Martinitoren zou willen ontkennen; deze lijkt mij onbetwistbaar. Alleen denk ik dat daarin niet een – overigens zeer tijdelijke – politieke constellatie weerspiegeld wordt, maar dat men in Groningen, op zoek naar een voorbeeld voor de reusachtige toren die men zich in gedachten had, min of meer als vanzelf in Utrecht terecht kwam; er was immers geen ander voorbeeld dat in aanmerking kwam. Op dit punt laat de door Mekking genoemde Arnhemse Domnavolging (p. 43, noot 100) zich goed met die in Groningen vergelijken: ook de hertog van Gelre en de Utrechtse bisschop waren meestentijds bepaald geen bondgenoten. Iets soortgelijks vinden we in Lübeck en Lüneburg: Hans-Joachim Kunst heeft voor beide steden aannemelijk gemaakt dat bouwvormen die typerend kunnen worden geacht voor bisschopskerken, bewust zijn overgenomen in de kerken van de kooplieden, die er overigens alles aan gelegen was de macht van de bisschop zo beperkt mogelijk te houden.³⁴ De overname van bouwvormen betekent dus niet vanzelf ook de aanvaarding van de daarmee eventueel verbonden machtsaanspraken.

Indien men de Martinitoren al voor een politiek teken wil houden, dan zou het eenvoudiger zo kunnen worden uitgelegd dat Groningen, juist toen het zich door de loop der gebeurtenissen in eenzelfde netelige positie bevond tegenover de aspiraties van Karel de Stoute als de Utrechtse bisschop, een toren bouwde, die alleen al door zijn afmetingen een symbool van onafhankelijkheid was, dat ook van kracht bleef toen de politieke situatie door de dood in 1477 van de Bourgondische hertog al weer heel anders was geworden.

Tenslotte brengt Mekking de Koningskapel van de Sint-Servaaskerk in Maastricht in het spel (p. 22 e.v.). Deze stichting uit 1463 door de Franse koning Lodewijk XI is een navolging van de Sainte-Chapelle te Parijs, daarover kan nauwelijks meningsverschil bestaan. Mekking meent op grond van een aantal aanwijzingen – het mirakelverhaal dat de reden voor de stichting van de kapel geeft, de patrocinia van de kapel en de stichtingsdatum – dat Lodewijk hiermee zichzelf nadrukkelijk in Maastricht wilde pre-

6. Eemnes-Buiten, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1959).

senteren, dat in deze jaren door zijn tegenstander, de Bourgondische hertog, tot een nieuw machtscentrum werd uitgebouwd. Dit roept echter wel de vraag op hoe de koning in een stad die ver buiten zijn eigen machtsgebied lag, en dan ook nog bij een kerk waarvan het kapittel toen zeer Bourgondisch gezind was (p. 30), zich zo provocerend kon manifesteren: eerst vanaf 1467 is het rijksvrije kapittel van Sint-Servaas sterk anti-Bourgondisch en dus geneigd de Franse kaart te spelen in een voor het overige zeer Bourgondisch blijvende stad. Via deze kapel komen we uiteindelijk terecht bij de toren van de Sint-Janskerk, die

onder het kapittel van Sint-Servaas viel. Op zichzelf is het plausibel dat de lantaarn op deze toren is afgeleid van de Dom in Utrecht – de formele overeenkomsten zijn sterk genoeg – , maar het is naar mijn gevoel wel een bocht van honderdtachtig graden in de argumentatie om het achtkant dat in alle voorgaande gevallen even Utrechts was als de bisschop zelf, nu opeens tot een anti-Utrechts teken te maken. In de Maastrichtse situatie betekende dit evenzeer anti-Bourgondisch, zodat zowel kapel als toren dezelfde politieke boodschap uitdroegen. De proost van het kapittel onder wiens bewind de toren werd voltooid, Gijsbrecht van Bredode, kon inderdaad niet als een vriend van David van Bourgondië gelden: hij was immers door deze aan de kant geschoven als bisschop-elect van Utrecht.

Wanneer een bouwvorm zoals de Utrechtse lantaarn twee zo tegengestelde betekenissen kan uitdragen, lijkt het mij dat de helderheid van de boodschap daaronder moet lijden, en wel in zo'n mate dat men zich, nog afgezien van de eerder genoemde bezwaren tegen een al te tijd- en plaatsgebonden interpretatie, moet afvragen of er eigenlijk wel sprake kan zijn van zo'n specifieke politieke boodschap. Bovendien: de eerste twee geleidingen van de Sint-Janstoren stonden al overeind sedert het einde van de veertiende eeuw.³⁵ Toen was er in Maastricht van pro- en anti-Bourgondisch nog in het geheel geen sprake. De vraag is gewettigd of een achtkant reeds toen in de bedoeling heeft gelegen: zo'n bekroning is op zichzelf niet noodzakelijkerwijs Utrechts. Dat men aan het einde van de vijftiende eeuw, toen het achtkant tenslotte werd gebouwd, zich metterdaad op Utrecht heeft gericht, kan, als men hier al een specifieke betekenis aan wil hechten, wellicht beter in een beperktere zin worden opgevat als teken dat de proost zijn aanspraken op de Utrechtse bisschopstroon handhaafde.

De neiging tot over-interpretatie die Mekking hier parten speelt, leidt tot ongeloofwaardige resultaten. Zo zou men, op dezelfde wijze redenerend, immers ook tot de conclusie kunnen komen dat, om maar een voorbeeld te geven, de Grote Kerk in Culemborg een toren heeft omdat Sint-Barbara, die een toren als attribuut heeft, de titelheilige is, of dat juist iedere toren een verwijzing naar deze heilige bevat. Ondanks mijn grote respect voor Mekking's indrukwekkende geleerdheid en inventiviteit ben ik bang dat architectuur-iconologisch onderzoek zoals hierboven besproken, waarin de nuchtere feiten te weinig kansen krijgen, een karikatuur van zichzelf dreigt te worden. Dit is des te betreurenswaardiger omdat Mekking de afgelopen jaren het onderzoek naar de middeleeuwse architectuur in ons land een sterke impuls heeft gegeven, niet alleen door een indrukwekkende hoeveelheid publicaties van zijn eigen hand, gebaseerd op nauwgezet bouwhistorisch speurwerk, maar ook door anderen tot onderzoek op dit terrein te stimuleren. Op zichzelf is de

grondgedachte van de architectuur-iconologie, namelijk dat bouwvormen niet willekeurig werden gekozen, maar historisch verklaard kunnen worden, heel zinvol. In zijn proefschrift over de Sint-Servaas onderscheidde Mekking tussen verschillende soorten van symbolische werking die middeleeuwse architectuur kon hebben. In zijn oratie is van die voorzichtigheid weinig of niets terug te vinden. Mijs inziens heeft hij hier de diffuse en daarom zo verraderlijke grens tussen aanvaardbare hypothese en speculatie teveel uit het oog verloren.

Noten

- 1 Het meest systematisch en theoretisch tot nu toe in zijn proefschrift *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdeelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Clavis kunsthistorische monografieën, dl. 2), Zutphen 1986, vooral p. 9 e.v., 58 e.v.
- 2 Voor een kort overzicht van de verschillende opvattingen zie P. Crossley, 'Medieval architecture and meaning: the limits of iconography', *The Burlington Magazine* 130 (1988), p. 116-121. E. Baldwin Smith, *The dome; a study in the history of ideas*, Princeton 1950; id. *Architectural symbolism of imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton 1956.
- 3 J. Sauer, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg i. Br. 1924 (oorspr. 1902), p. 31.
- 4 G. Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlijn 1951, p. 47, 74; vgl. ook D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung*, Leipzig 1990, p. 37 e.v.
- 5 H. Sedlmayr, *Die Entstehung der Kathedrale*, Zürich 1950.
- 6 Vgl. D. Kimpel, 'Die Entfaltung der gotischen Baubetriebe. Ihre sozio-ökonomischen Grundlagen und ihre ästhetisch-künstlerischen Auswirkungen', in F. Möbius en E. Schubert (red.), *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar 1984, p. 246-272.
- 7 P. du Colombier, *Les chantiers des cathédrales; ouvriers, architects, sculpteurs*, Paris 1973².
- 8 H. Janse, 'het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie', in *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, p. 173-181; R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', *ibid.*, p. 183-190.
- 9 Zie J. Harvey, *The mediaeval architect*, Londen 1972.
- 10 Vgl. R. Favreau, 'Le thème épigraphique de la porte', *Cahiers de civilisation médiévale* 34 (1991), p. 276-279, vooral 274-277.
- 11 A.J.J. Mekking, 'Pro Turri Traiectensi. De positieve symboliek van de Domtoren in de stad Utrecht en op de "Aanbidding van het Lam Gods"' van de gebroeders Van Eyck', in J.B. Bedaux (red.), *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan Prof. dr. Anna C. Esmeljeer*, Utrecht - Zutphen 1989, p. 129-151, vooral 132. Hier moeten we het aanvankelijk met dezelfde lapidaire mededeling doen. Eerst vanaf p. 138 worden de specifieke omstandigheden gegeven waaraan de Domtoren zijn ontstaan dankt.
- 12 *Ibid.*, p. 140-141.
- 13 Vgl. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, afb. 117. Deze beide auteurs hebben al opgemerkt

7. Eemnes-Binnen, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1952).

hoe onbetrouwbaar architectuurvoorstellingen op zegels zijn. Zij stellen zich de oude Dom voor met een westelijke dwarschip en een dubbelgetorende westgevel (*ibid.*, p. 160-161). Hetzelfde geldt mijns inziens voor het zegel van Frederik van Blankenheim, waarop Mekking, via de omweg van een *Turmreliquiar*, een weergave van de Domtoren wil herkennen ('Pro Turri Trajectensi', afb. 3 en p. 135). Een soortgelijke, maar rijker uitgewerkte gotische constructie, die nog minder op de Domtoren lijkt, vertoont het zegel van David van Bourgondië zelf; afgebeeld in J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum 1990, p. 89, afb. 4.16.

14 'Pro Turri Trajectensi', p. 143 e.v.

15 *Ibid.*, p. 135.

16 *Ibid.*, p. 138.

17 *Ibid.*, p. 135 e.v.

18 W.F. Denslagen en A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen*, 's-Gravenhage 1984, p. 56.

19 Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren. Architectuur en bouwgeschiedenis*, Utrecht 1975.

20 'Pro Turri Trajectensi', p. 137.

21 Sauer, *Symbolik* (zie noot 3), p. 296.

22 Vgl. Sauer, *Symbolik* (zie noot 3), p. 103-104.

23 'Pro Turri Trajectensi', p. 138 e.v.

24 De nieuwe omringing van Amersfoort was rond 1450 zo goed als voltooid, zodat de pas in 1457 begonnen toren nooit aan de buiten-

rand van de stad kan hebben gelegen (vgl. H. Brugmans en C.H. Peters, *Oud-Nederlandse steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*, Leiden z.j., dl. 1, p. 30).

- 25 Vgl. R. Krautheimer, 'Introduction to an "iconography of mediaeval architecture"', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), p. 1-33, herdrukt in id., *Studies in early Christian, medieval, and Renaissance art*, New York - Londen 1969, p. 115-150. Het wonderlijke nu is dat men dit beroemde opstel enerzijds kan lezen als een vrijbrief om overal symboliek in te zien, terwijl men het anderzijds evenzeer als een aansporing tot grote voorzichtigheid dienaangaande kan opvatten. Krautheimer zelf neigt, blijkens zijn daarna verschenen publicaties waarin architectuur- iconologische interpretaties een zeer ondergeschikte rol spelen, tot het laatste. De enige uitzondering, door hemzelf als een experiment aangemerkt, is zijn boek *Three Christian capitals. Topography and politics*, Berkeley enz., 1983, waarin architectuurhistorische en stedenbouwkundige verschijnselen behoedzaam in verband worden gebracht met de politieke werkelijkheid en de ideologische voorstellingen van de christelijke Oudheid.
- 26 Vgl. B. Bakker, 'Kaarten, boeken en prenten. De topografische traditie in de Noordelijke Nederlanden', in *Opkomst en bloei van het Noordnederlands stadsgezicht in de 17de eeuw* (cat. Amsterdams Historisch Museum en Art Gallery of Ontario, Toronto), Amsterdam [1977], p. 66-75; vooral 68-69.
- 27 Vgl. H.M. van den Berg, 'Hollandse en Nederrijnse invloeden in de XV-de en XVI-de eeuwse bouwplannen van de St. Maartenskerk te Tiel', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 14 (1963), p. 1-25, vooral 14-18.
- 28 Bouvy heeft indertijd voor de beelden aan de toren, die de H. Cunera en de apostelen voorstellen, voorzichtig een Nederrijnse herkomst (Gelre-Kleef) gesuggereerd: D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, p. 141. Verder kan men zich afvragen of deze beelden als een bijdrage aan de mogelijke symbolische betekenis van de toren mogen worden opgevat.
- 29 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, p. 230-233.
- 30 Onvrede met een architectuurgeschiedenis die nauwelijks verder gaat dan het verzamelen van gegevens als datering en stilistische herkomst, ondermeer bij G. Hersey, 'Against underinterpretation', *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, 1971, p. 113-115.
- 31 Voor het symboolbegrip bij E. Cassirer zie G. Pochat, *Symbol und Symbolbegriff in Ästhetik und Kunstwissenschaft*, Keulen 1983, p. 128 e.v.
- 32 J. Huizinga, 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef' (oorspr. 1912), in *Verzamelde werken*, dl. 2, Haarlem 1948, p. 112-113.
- 33 De gebeurtenissen in deze jaren zijn onlangs samengevat door R.I.A. Nip, 'De giftbrief van 1040', in Boersma, *Groningen 1040* (zie noot 13), p. 67-92; 88-89.
- 34 H.-J. Kunst, *Die Marienkirche in Lübeck. Die Präsenz bischöflicher Architekturformen in der Bürgerkirche*, Worms 1986; id., 'Die Kirchen in Lüneburg - Architektur als Abbild', in Möbius en Schubert, *Architektur des Mittelalters* (zie noot 6), p. 273-285.
- 35 Zie *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht*, afl. 2, 's-Gravenhage 1930, plaat VII en p. 225